

Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 14 – 02.11.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

क्रियापदाभ्यासः - वर्तमानकालीनाः परस्मैपदिनः धातुप्रत्ययाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुषः
ति	तः	अन्ति	प्रथमः पुरुषः Third Person
सि	थः	थ	मध्यमः पुरुषः Second Person
मि	वः	मः	उत्तमः पुरुषः First Person

क्रियापदाभ्यासः - वर्तमानकालीनाः आत्मनेपदिनः धातुप्रत्ययाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुषः
ते	इते	अन्ते	प्रथमः पुरुषः
से	इथे	ध्वे	मध्यमः पुरुषः
इ	वहे	महे	उत्तमः पुरुषः

क्रियापदाभ्यासः - वर्तमानकालीना उभयपदिनः धातवः

Group	Conjugational Sign	Formation	Final Form
1	अ	नय् + अ + ति नय् + अ + ते	नयति नयते
4	य	रज् + य + ति रज् + य + ते	रज्यति रज्यते
6	अ	क्षिप् + अ + ति क्षिप् + अ + ते	क्षिपति क्षिपते
10	अय	पूज् + अय + ति पूज् + अय + ते	पूजयति पूजयते

क्रियापदाभ्यासः - वर्तमानकालीना उभयपदिनः धातवः

Group	Roots
1	नय्, बोध्, भज्, यज्, राज्, वप्, वह्, वर्, श्रय्, शप्, हर्
4	रज्
6	क्षिप्, दिश्, मुञ्च्, विन्द्, सिञ्च्
10	कथ्, पूज्, गण्, चिन्त्, चोर्, ताड्, दण्ड्, क्षल्, भक्ष्, भूष्, रच्, वर्ण्, पीड्

Exercise – Give Forms

Person and Number	Roots of Parasmaipada	Roots of Atmanepada
Third Person Dual प्रथम पुरुष द्विवचन	लिख्, पठ्, कृष्, पूज्, पृच्छ्	कम्प्, युज्, सिञ्च्, ताड्, याच्
First Person Plural उत्तम पुरुष बहुवचन	गण्, वप्, जल्प्, स्पृश्, कुप्	शोभ्, डय्, दिश्, भूष्, रभ्
Second Person Singular मध्यम पुरुष एकवचन	नय्, तुष्, मुञ्च्, भक्ष्, वर्ण्	त्वर्, लङ्घ्, बुध्, लज्ज्, रच्

Exercise – Give Forms - Answers

Person and Number	Roots of Parasmaipada	Roots of Atmanepada
Third Person Dual प्रथम पुरुष द्विवचन	लिखतः, पठतः, कृषतः, पूजयतः, पृच्छतः	कम्पेते, युज्येते, सिञ्चेते, ताडयेते, याचेते
First Person Plural उत्तम पुरुष बहुवचन	गणयामः, वपामः, जल्पामः, स्पृशामः, कुप्यामः	शोभामहे, डयामहे, दिशामहे, भूषयामहे, रभामहे
Second Person Singular मध्यम पुरुष एकवचन	नयसि, तुष्यसि, मुञ्चसि, भक्षयसि, वर्णयसि	त्वरसे, लङ्घसे, बुध्यसे, लज्जसे, रचयसे

अभ्यासः -

श्रीगणेशः विद्यायाः देवता _____ (वर्तु १ आ.प.) । जनाः कार्यारम्भे गणेशं _____ (नम् १ प.प.) तस्य
आशीर्वादान् च _____ (इच्छ ६ प.प.) । गणेशस्य कर्णौ शूर्पाकारौ _____ (भव् १ प.प.) । अतः जनाः
गणेशं शूर्पकर्णं इत्यपि _____ (वद् १ प.प.) । शङ्करः गणेशस्य पिता _____ (वर्तु १ आ.प.) । पार्वती
गणेशस्य माता _____ (भव् १ प.प.) । कार्तिकेयः गणेशस्य अग्रजः _____ (वर्तु १ आ.प.) । मूषकः
गणेशस्य वाहनं _____ (भव् १ प.प.) । अहं प्रतिदिनं श्रीगणेशं _____ (नम् १ प.प.) । वयं सर्वे नित्यं
श्रीगणपतिस्तोत्रं _____ (पठ् १ प.प.) ।

संस्कृतभाषा प्राचीनं भाषा अस्ति । अहं संस्कृतभाषां पठति । संस्कृतभाषायां पुष्कलाः सुभाषितानि सन्ति । सुभाषितानि गेयानि मधुराणि च भवति । अधुना वयम् आन्तरजालमाध्यमेन संस्कृतभाषायाः पठन्ति । कालिदासः संस्कृतभाषायाः प्रसिद्धः कविः नाटककारः च भवामि । कालिदासस्य शाकुन्तलनाटकं प्रसिद्धः । पुष्कलाः महाकाव्यानि अपि संस्कृतभाषायां अस्ति । संस्कृतिः भाषाम् अनुसरति इति वदन्ति विद्वज्जनाः। संस्कृतिः संस्कृताश्रिता इति उक्तिः प्रख्याता । संस्कृतभाषायाः पठनेन वयं भारतीय संस्कृतिं जानीमः । अतः गृहे गृहे एतस्याः भाषायाः अध्ययनं भवेत् एव । जयतु संस्कृतम्, जयतु संस्कृतिः ।

उपसर्ग

उपसर्ग धातु से पहले लगते हैं।

ये उपसर्ग २० हैं।

अति, अधि, अनु, अप, अपि, अभि, अव, आ, उत्, उप, दुर् / दुस्, निर् / निस्, परा, परि, प्र, प्रति, वि, सम्, सु

अति -	आधिक्य, उस ओर -	अतिक्रामति / अतिक्रमते - आधिक्य पाता है, उस ओर जाता है
अधि -	उपर , मुख्य -	अधिरोहति - उपर चढता है, अधिकरोति - प्रमुखपद लेता है
अनु -	पीछे पीछे -	अनुगच्छति, अनुसरति, अनुवदति, अनुयाति

अप -	दूर जाना, नीचे आना -	अपनयति - दूर ले जाता है, अपकर्षति - नीचे खींचता है
अपि (पि) -	ढँकना, आवरण घालणे -	पिदधाति - ढँकता है
अभि -	की ओर, बाजू में -	अभिगच्छति - बाजू में जाता है / हमला करता है
अव -	नीचे -	अवतरति - नीचे आता है, अवमन्यते - अवमान करता है
आ -	से, तक, विपरीत -	आगच्छति, आनयति
उत् -	उपर -	उद्गच्छति - उपर जाता है, उद्वहति - उपर ले जाता है
उप -	समीप -	उपगच्छति - समीप जाता है
दुर् / दुस् -	बुरा -	दुर्वर्तते, दुश्चरति - बुरा आचरण करता है
नि -	बाहर, अत्यंत -	निरुणद्धि, निरूपयति, निक्षिपति, निगदति

निर् / निस् -	बाहर, अभाव -	निर्गच्छति, निस्तरति
परा -	दूर, उलटा -	पराक्रमते, पराजयते, पराभवति
परि -	आस-पास -	परिचरति, परिचिनोति, परिणमति, परित्रायते, परिभवति
प्र -	आगे, आधिक्य -	प्रकाशते, प्रकुप्यति, प्रक्षिपति, प्रचलति
प्रति -	विपरीत, पीछे -	प्रतिकरोति, प्रतिगृह्णाति, प्रतिजानाति, प्रतिवदति
वि -	विरुद्ध, विशेष -	विकरोति, विक्रमते, विक्रीणाति, विचलति, विचरति
सम् -	एकत्र, अच्छा -	सङ्क्रमते, सङ्गच्छते, सञ्चरति, सञ्चलति
सु -	अच्छा -	सुशोभते, सुभाषते

जैसे,

ह -	हरति -	ले जाता है
अप + ह -	अपहरति -	अपहरण करता है
आ + ह -	आहरति -	लाता है
उत् + ह -	उद्धरति -	उद्धार करता है
उत् + आ + ह -	उदाहरति -	बताता है, उदाहरण देता है
उप + ह -	उपहरति -	समीप लाता है
परि + ह -	परिहरति -	वर्जन करता है, टालता है
प्र + ह -	प्रहरति -	प्रहार करता है
वि + ह -	विहरति -	विहार करता है
वि + अव + ह -	व्यवहरति -	काम करता है
सम् + ह -	संहरति -	इकट्ठा करता है / नाश करता है
सम् + आ + ह -	समाहरति -	एकत्र करता है

कई बार उपसर्गों से धातूके पद में परिवर्तन आता है।

जैसे,

गम् - गच्छति - जाता है – परस्मैपद

सम् + गम् - सङ्गच्छते – आत्मनेपद

जि - जयति - विजयी होता है – परस्मैपद

वि + जि - विजयते - विजयी होता है - आत्मनेपद

परा + जि - पराजयते - पराभूत होता है - आत्मनेपद

स्था - तिष्ठति - खड़ा रहता है / रुकता है – परस्मैपद

प्र + स्था - प्रतिष्ठते - आत्मनेपद - निकलता है